

УДК 811.161.2'282.3/4'366.5

Л. Є. АЗАРОВА

АНАЛІЗ ГАРМОНІЙНОЇ ПОБУДОВИ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНИХ СЛІВ НА СТРУКТУРНОМУ І ФОНЕТИЧНОМУ РІВНЯХ

У статті розглянуто механізм гармонійної побудови багатоконпонентних складних слів. Аналіз компонентів спирається на лінгвоінформаційний підхід.

Ключові слова: українська мова, словотвір, морфема, складні слова, багатоконпонентні композити, «золота» пропорція, тривалість звучання.

Кількість багатоконпонентних складних слів помітно зростає у ХХ ст.

Стало очевидним, що потрібна нова методологія дослідження цих одиниць. Існує проблема створення такої методології, яка б спиралася не лише на кількісні та структурні методи лінгвістики, а й використовувала б надбання інших наук. Саме такою є, на нашу думку, нова методологія гармонійної побудови складних номінацій, базовим кількісним показником якої є «золота» пропорція. Елементи підходу, які закладено в цю методологію, знаходимо у працях Г. Г. Москальчук і В. Ю. Альнікової [1; 2]. Але кількісний підхід, що було використано ними в дослідженнях мовної гармонії, ґрунтувався на використанні тільки класичної «золотої» пропорції. Це значно звузило можливості вияву гармонії, оскільки її показниками є не тільки класична «золота» пропорція, а й множина сімей *p*- і *S*-пропорцій. Метою даної статті є розкриття механізму гармонійної побудови три- і чотириконтонентних складних слів, що спирається на лінгвоінформаційний підхід.

Багатоконпонентні складні слова, зокрема три- і чотириконтонентні складні номінації, на відміну від двоконтонентних композитів і юктапозитів, мають свою специфіку і потребують окремого дослідження на структурному і фонетичному рівнях.

Три- та багатоконтонентні композити виникають на основі одно- та двоконтонентних шляхом їх поширення новим визначальним компонентом. Кожна перша основа триконтонентного складного слова здебільшого є видовою щодо відповідного двоконтонентного слова. Для багатоконтонентних складних слів актуальним є питання складання моделі побудови складної лексеми. Насамперед сюди треба віднести виділення опорного компонента, а також складників, що мають відтинки атрибутивних або об'єктних відношень щодо опорного компонента.

Проведений аналіз три- і чотириконтонентних складних слів надав змогу виділити дві моделі [1]. Перша модель об'єднує композити, утворені приєднанням до вже наявного складного слова, що містить дві основи, ще однієї основи у функції його початкової або кінцевої частини. У таких композитах перший компонент виступає диференціатором домінанти. Другий складник композита виконує роль домінанти і вживається як уточнена, диференційована назва вживаної галузі чи дії. Наприклад, у словах *авіамоторобудування*, *судноприладобудування*, *автомашинобудування* перші компоненти *авіа-*, *судно-*, *авто-* перебувають у препозиції і означають видове поняття щодо опорних компонентів *моторобудування*, *приладобудування*, *машинобудування*, які утворилися з часто вживаних у ситуаційному спілкуванні словосполучень: *будування моторів*, *будування приладів*, *будування машин*. Опорним компонентом у них є віддієслівні іменники, що співвідносяться з перехідними дієсловами і зберігають властивість мати при собі об'єкт. Залежні іменники з конкретно предметним значенням при таких основах перехідних дієслів виконують роль прямого додатка в реченні. Під час утворення багатоконтонентних слів незалежно від кількості твірних основ тільки одна з них сприймається як стрижневе слово. Найбільшу групу становлять ті, що мають складник з відтинком атрибутивних відношень, які передані в структурі композита позиційно і виявляють у складній новій основі відчутніші диференційні семантичні відтинки.

ПИТАННЯ СЛОВОТВОРУ

Останнім часом розширюється освоєння іншомовних морфем, які на національному ґрунті дістали значну словотвірну активність. Їх широке використання створює нову структуру слова. Втративши морфологічний зв'язок зі своєю мовною основою, іншомовні елементи стають базою для створення цілих серій нових слів: *агрогрунтознавство, агробіологія, агрометеорологія, агрозоотехніка; автотеліотерапія, автогемотерапія, автобіографія, автобіограф; фотографметрія, фототеліограф, фотолітографія, фототелеграма, фотоцинкографія, фотохронометраж*. Така модель словотвору буде виявлятися в усіх словах, у яких опорним компонентом виступає лексема, що є складним словом, утвореним з двох або більше компонентів і вживається паралельно з новоутворюваним словом як окрема одиниця. До цієї моделі належать такі слова: *автосеротерапія* (від *авто...* і *серотерапія*), *агрокліматологія* (від *агро...* і *кліматологія*).

Друга модель охоплює композити, побудовані приєднанням до однієї іменникової основи (у складному слові така основа завжди кінцева) відразу двох інших іменникових основ, напр.: *агрозоотехніка, соломосилосорізка, гідроаеромеханіка, світловолодікарня, термоелектрогенератор, теплогідродинаміка*. У словах подібного типу наявний структурний організаційний центр та визначальна група.

У загальному випадку пропорцію П побудови багатокомпонентного слова на структурному рівні визначає відношення:

$$П = \frac{\text{довжина багатокомпонентного слова у складах}}{\text{довжина великого компонента у складах}}$$

Аналіз гармонії побудови трикомпонентних складних слів іншомовного походження, що належать до першої моделі, на структурному рівні виявив такі показники в сім'ї дихотомії:

П = 6/3: відеотелефон (6|3), радіоавтограф (6|3), радіоальтиметр (6|3).

У сім'ї «золотої» 1-пропорції наявні три групи слів із такими кількісними показниками: П = 5/3: автомотодром; П = 7/4: аеромагнітометр; П = 8/5: рентгеноцитографія.

Сім'ю «золотої» 2-пропорції утворюють дві групи з такими показниками: П = 6/4: бароциклонометр; П = 9/6: авіаметеостанція.

У сім'ї «золотої» 3-пропорції об'єднані три групи з такими кількісними показниками: П = 5/4: трихлорометан; П = 7/5: автобіографія; П = 10/7: електрокардіостимулятор.

У складі сім'ї «золотої» 4-пропорції наявні дві групи з такими показниками: П = 8/6: автосеротерапія; П = 11/8: електроодонтодіагностика.

Слова у сім'ї «золотої» 5-пропорції мають лише показник П = 9/7: агрометеорологія (2|7).

Сім'ю «золотої» 6-пропорції репрезентує одне слово з показником П = 10/8: кінофотолабораторія (2|8).

До аналізу на структурному рівні було залучено 403 трикомпонентних композити. Між сім'ями вони розподілилися так: у сім'ї дихотомії — 24 слова; у сім'ях «золотих» r -пропорцій: $r = 1$ — 131 слово; $r = 2$ — 75 слів; $r = 3$ — 100 слів; $r = 4$ — 54 слова; $r = 5$ — 18 слів; $r = 6$ — 1 слово.

На фонетичному рівні кількісне значення пропорції побудови складних багатокомпонентних номінацій обчислюємо за допомогою відношення, яке виглядає так:

$$П = \frac{\text{тривалість звучання багатокомпонентного слова (мс)}}{\text{тривалість звучання великого компонента (мс)}}$$

Великим ми вважаємо компонент (або їх сукупність), тривалість звучання (вимовляння) якого є довшим і збігається з тими моделями, що використані на структурному рівні.

На фонетичному (акустичному) рівні згідно із запропонованим методом було досліджено гармонійність побудови 16 трикомпонентних, а також 6 чотирикомпонентних складних слів.

Пропорція побудови композита *автогеліотерапія* (588 мс | 1012 мс), визначена дослідним шляхом, становить:

$$P_{\phi} = (588 \text{ мс} + 1012 \text{ мс}) : 1012 \text{ мс} = 1600 : 1012 \approx 1,58.$$

Порівнявши дослідне $P_{\phi} \approx 1,58$ з табличним $P_{\phi} = 1,57$, можна зробити висновок, що складне слово *автогеліотерапія* треба віднести до сім'ї «золотої» 1-пропорції.

У слові *агрозоотехнічний* (847 мс | 840 мс) $P_{\phi} = (847 \text{ мс} + 840 \text{ мс}) : 847 \text{ мс} = 1687 : 847 \approx 2$. Цей композит належить до сім'ї дихотомії. До цієї ж сім'ї відносимо такі слова: *радіотелемеханіка* (732 мс | 760 мс) — $P_{\phi} = 1492 \text{ мс} : 760 \text{ мс} \approx 1,96$; *світловолодікування* (891 мс | 857 мс) — $P_{\phi} = 1748 \text{ мс} : 891 \text{ мс} \approx 1,96$.

За підсумками проведеного аналізу, до сім'ї «золотої» 1-пропорції ввійшли трикомпонентні складні іменники: *газоводопостачання* (607 мс | 997 мс) — $P_{\phi} = 1604 \text{ мс} : 997 \text{ мс} \approx 1,6$; *телерадіокомпанія* (607 мс | 997 мс) — $P_{\phi} = 1604 \text{ мс} : 997 \text{ мс} \approx 1,6$.

До сім'ї «золотої» 2-пропорції належать такі трикомпонентні іменники: *агролісомеліоратор* (533 мс | 1207 мс) — $P_{\phi} = 1740 \text{ мс} : 1207 \text{ мс} \approx 1,44$; *енергомашинобудування* (397 мс | 1191 мс) — $P_{\phi} = 1588 \text{ мс} : 1191 \text{ мс} \approx 1,33$.

Іменники *аерофотознімання* (409 мс | 1091 мс) — $P_{\phi} = 1500 \text{ мс} : 1091 \text{ мс} \approx 1,38$; та *теплоенергостанція* (435 мс | 1161 мс) — $P_{\phi} = 1596 \text{ мс} : 1161 \text{ мс} \approx 1,38$ утворюють сім'ю «золотої» 3-пропорції.

До сім'ї «золотої» 4-пропорції входять такі іменники: *авіамоторобудування* (389 мс | 1195 мс) — $P_{\phi} = 1584 \text{ мс} : 1195 \text{ мс} \approx 1,326$; *термоелектрогенератор* (462 мс | 1428 мс) — $P_{\phi} = 1891 \text{ мс} : 1428 \text{ мс} \approx 1,32$.

До сім'ї «золотої» 5-пропорції належать композити *кінофотолабораторія* (334 мс | 1150 мс) — $P_{\phi} = 1484 \text{ мс} : 1150 \text{ мс} \approx 1,29$ і *телерадіодиктор* (1288 мс | 212 мс) — $P_{\phi} = 1500 \text{ мс} : 1288 \text{ мс} \approx 1,17$.

Серед чотирикомпонентних композитів слід назвати такі іменники, як *стодвадцятип'ятиліття* (1494 мс | 610 мс) — $P_{\phi} = 2104 \text{ мс} : 1494 \text{ мс} \approx 1,41$; *стодвадцятип'ятиріччя* (1490 мс | 582 мс) — $P_{\phi} = 2072 \text{ мс} : 1490 \text{ мс} \approx 1,39$, які входять до сім'ї «золотої» 3-пропорції, а також прикметники *стодвадцятип'ятилітній* (1503 мс | 600 мс) — $P_{\phi} = 2103 \text{ мс} : 1503 \text{ мс} \approx 1,4$, що належить до сім'ї «золотої» 3-пропорції, та *стодвадцятип'ятирічний* (1363 мс | 641 мс) — $P_{\phi} = 2004 \text{ мс} : 1363 \text{ мс} \approx 1,47$, який є членом сім'ї «золотої» 2-пропорції.

Багатокомпонентні слова змінюють гармонію звучання залежно від інтонації, з якою вони вимовляються. Для прикладу подаємо результати фонетичного аналізу чотирикомпонентного композита-іменника *сімдесятип'ятиріччя*. Вони є такими:

1. (1409 мс | 583 мс) — $P_{\phi} = 1992 \text{ мс} : 1409 \text{ мс} \approx 1,41$;
2. (1421 мс | 575 мс) — $P_{\phi} = 1996 \text{ мс} : 1421 \text{ мс} \approx 1,405$;
3. (1416 мс | 332 мс) — $P_{\phi} = 1748 \text{ мс} : 1416 \text{ мс} \approx 1,23$;
4. (1212 мс | 784 мс) — $P_{\phi} = 1996 \text{ мс} : 1212 \text{ мс} \approx 1,65$;
5. (1360 мс | 482 мс) — $P_{\phi} = 1842 \text{ мс} : 1360 \text{ мс} \approx 1,35$.

Кількісні показники P_{ϕ} з першого по третій (включно) належать до сім'ї «золотої» 3-пропорції, четвертий показник — до сім'ї «золотої» 1-пропорції, а п'ятий — до «золотої» 2-пропорції. Слід відзначити, що в більшості результатів переважає «золота» 3-пропорція. Отже, навіть коли змінюється інтонація, темп вимовлення багатокомпонентних слів, гармонія звучання зберігається, хоч можливі деякі зміни кількісного показника цієї гармонії.

Більшість композитів є двокомпонентними, менше трикомпонентних і зовсім мало чотирикомпонентних. Гармонійна побудова цих номінацій виражається кількісними показниками дихотомії і сімей «золотої» r -пропорції. Збільшення кількості компонентів у композитах спричинило те, що кількісні показники гармонії цих номінацій набули більших значень r . Якщо серед кількісних показників гармонії у двокомпонентних складних словах переважає класична «золота» 1-пропорція і дихотомія, то в трикомпонентних — «золоті» 1, 2 і 3-пропорції, а в чотирикомпонентних — «золоті» пропорції з $r = 2, 3, 4$ і більше.

На фонетичному рівні гармонію побудови (звучання) три- і чотирикомпонентних композитів виражають кількісні показники сімей «золотих» r -пропорцій, а дихотомії і «золотих» S -пропорцій немає. Крім того, у чотирикомпонентних композитах наявні показники $r = 2, 3, 4$ і більше, а класичної «золотої» 1-пропорції також немає. За допомогою лінгвінформаційного підходу доведено, що, по-перше, гармонійне словотворення композита з більшою кількістю компонентів вимагає введення вищого ступеня мовної надлишковості, тобто використання «золотих» r -про-

порцій з більшим *p*; по-друге, рівень мовної надлишковості в тих самих складних номінаціях на фонетичному рівні значно вищий, ніж на структурному.

1. Альникова В. Ю. Полипредикативные сложносочиненные предложения в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — Харьков: Харьк. гос. ун-т, 1988.

2. Москальчук Г. Г. Фразовый повтор в диалектной речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — М.: Моск. гос. пед. ин-т, 1990.

Л. Е. Азарова

АНАЛИЗ ГАРМОНИЧНОГО ПОСТРОЕНИЯ МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОВ НА СТРУКТУРНОМ И ФОНЕТИЧЕСКОМ УРОВНЯХ

В статье рассматривается механизм гармоничного построения трех- и четырехкомпонентных слов. Анализ композитов опирается на лингвоинформационный подход.

Ключевые слова: украинский язык, словообразование, морфема, длительность звучания, сложные слова, многокомпонентные композиты, «золотая» пропорция.

L. Ye. Azarova

ANALYSIS OF HARMONIOUS CONSTRUCTION OF MULTICOMPONENT WORDS ON STRUCTURAL AND PHONETIC LEVELS

The mechanism of harmonious construction of three- and fourcomponent words is revealed in the article. The analysis of composites is based on linguofunctional approach.

Key words: Ukrainian, word formation, multicomponent composites, morpheme, word sounding duration, gold proportion.

УДК 811.161.1'373. 611

А. В. БОЙЧЕНКО

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ГНЕЗДА СО СЛОВАМИ-ВЕРШИНАМИ «НАИМЕНОВАНИЯ МЕТАЛЛОВ»

Статья посвящена изучению деривационного потенциала словообразовательных гнезд со словами-вершинами «наименования металлов».

Ключевые слова: русский язык, дериватология, словообразовательное гнездо.

Первые шаги системного подхода к языку были предприняты еще В. Гумбольдтом, И. А. Бодуэном де Куртене, Ф. де Соссюром. Учение Соссюра о системности языковых явлений стало знаменательным поворотом в лингвистике двадцатого века: подход к языку как к целостной системе дал возможность не только установить определенный иерархический статус и свойства того или иного языкового элемента как функцию по отношению к прочим сосуществующим элементам языка, но и выяснить определенные причинные взаимоотношения языковых реалий [6: 7].

Система (systema (греч.) — составленное из частей, соединение) — совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, которые образуют определенную целостность, единство [15: 534]. Развитие идей системности в языке во второй половине двадцатого века связано с именами А. Н. Тихонова [12], М. М. Маковского [6], А. И. Моисеева [8], Ю. А. Шепеля [16], Т. И. Плужниковой [10] и др. Так, результатом многолетних трудов А. Н. Тихонова стало издание «Словообразовательного словаря русского языка» организующего всю русскую лексику по системному принципу словообразовательных гнезд [13].

Словообразовательное гнездо (СГ) является одним из наиболее удачных примеров системно организованных единиц языка, имеющих свою микроструктуру: словообразовательные цепи (СЦ) и словообразовательные парадигмы (СП). Проблематикой СГ и его составляющих занимались такие ученые, как Н. Д. Арутюнова [1], Е. Н. Тихонов [12], И. С. Улуханов [14], Л. Гинзбург [2], И. Г. Милославский [7] и др.